

УДК 32.019.51:339.923:94(477)(047.31)
КП
№ держреєстрації 0116U006811
Інв. №

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
(СумДУ)
40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2; тел. (0542) 33 - 41- 08
Факс. 33-40-49; e-mail: info@nis.sumdu.edu.ua

Затверджую
Проректор з наукової роботи
_____ А.М. Чорноус

ЗВІТ

Про науково-дослідну роботу
Механізми впливу інститутів громадянського суспільства
на євроінтеграційні процеси в Україні
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ТА
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

(проміжний)

Начальник НДЧ

Д.І.Курбатов

Керівник теми

С.І.Дегтярьов

2016

Рукопис закінчений 26 грудня

Результати цієї роботи розглянуті на засіданні наукової ради СумДУ
протокол № 3 від 2016.24.11

СПИСОК АВТОРІВ

Зав. НДЦ істор. краєзнавства	2016.20.12	Дегтярьов С.І. (вступ, ч.1,)
старший науковий співробітник	2016.20.12	Костенко А.М. (ч.1, висновки)
молодший науковий співробітник	2016.20.12	Козир Ю.А. (ч.1)
молодший науковий співробітник	2016.20.12	Назаров М.С. (ч.1)
молодший науковий співробітник	2016.20.12	Єгорова О.І. (ч.1)
лаборант, студент	2016.20.12	Степанов В.В. (перелік посилань)

РЕФЕРАТ

Звіт про науково-дослідну роботу: 54 с., 57 дж.

Об'єктом наукової роботи є процес інтеграції України до Європейського Союзу. **Предмет дослідження** – механізми впливу інститутів громадянського суспільства України на процес євроінтеграції.

Мета проекту полягає в розробці комплексу механізмів впливу інститутів громадянського суспільства на євроінтеграційні процеси в Україні.

Методи, що застосовуються під час роботи над темою: історико-порівняльний, ретроспективний, дедуктивний та інші. Будуть використані також оновлені методики лінгвістичного аналізу політичного дискурсу країн ЄС.

В результаті виконання проекту очікується наступне: будуть описані основні методологічні підходи до вивчення впливу громадянського суспільства на процеси європейської інтеграції; вивчені історичні передумови євроінтеграційних процесів в Україні, у тому числі в контексті політики пам'яті; запропоновані механізми взаємодії держави і громадянського суспільства при виконанні євроінтеграційних зобов'язань та проведенні політичної модернізації України; створено систему індикаторів оцінки ефективності механізмів впливу тощо.

В результаті проведення дослідження передбачається підготовка практичних рекомендацій для органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій.

Прогнозується, що отримані у процесі дослідження результати будуть корисними як з точки зору практичного застосування, так і з позиції методології. Вироблені методики і рекомендації будуть сприяти налагодженню "діалогу" між органами державної влади, місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства з метою удосконалення заходів, спрямованих на інтеграцію України до європейського суспільного, політичного та економічного простору.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ, ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, ПІВНІЧНО-СХІДНА УКРАЇНА, СЛОБОЖАНЩИНА, ЛІВОБЕРЕЖЖЯ.

ЗМІСТ

Вступ	5
1 Теоретико-методологічні засади дослідження	9
2 Громадянське суспільство: визначення, функції та значення	12
3 Громадянське суспільство у Європі: структурно-функціональний аналіз	15
4 Етапи розвитку та цінності громадянського суспільства в Україні	31
Перелік посилань	49

ВСТУП

Громадянське суспільство – це невід’ємна частина будь-якого суспільства. Наявність розвиненого громадянського суспільства в державі є запорукою її демократичного розвитку. З іншого боку, ступінь розвиненості та самодостатності громадянського суспільства є індикатором демократичності держави.

Розвиток сучасної демократичної держави неможливо уявити без наявності в ній розвиненого громадянського суспільства, яке виражає та представляє її найгостріші соціальні потреби. Ці потреби базуються на тих речах, які є важливими для людей у даному суспільстві, та залежать від стану розвитку суспільства, а також притаманним йому соціальним ціннісним орієнтирам.

Сьогодні, коли Україна рухається у напрямку запровадження демократичних стандартів життя та управління, вивчення концепту громадянського суспільства є надзвичайно актуальним. Адже, лише спираючись на теоретичне наукове підґрунтя, можна ефективно прогнозувати та керувати реальними суспільними процесами.

Підходи до вивчення громадянського суспільства поступово змінюються із розвитком суспільства. Спираючись на соціально-політичну реальність того чи іншого історичного періоду, філософи кожної епохи давали своє визначення концепту громадянського суспільства або відповідному аналогові цього явища.

Сучасний стан громадянського суспільства в Україні визначається передумовами його виникнення та історичними етапами формування. Відсутність протягом тривалого часу української державності, тоталітарне минуле, а також стрімка зміна суспільних ціннісних орієнтирів в період незалежності – все це безперечно вплинуло на розвиток вітчизняного громадянського суспільства та на формування нової ієрархії суспільних цінностей.

У світлі євроінтеграційних прагнень України стає очевидним, що інтеграція має базуватись не лише на власне економічно-політичній інтеграції, але мати й більш глибоке соціальне та культурне підґрунтя. Іншими словами, важливою умовою європейської інтеграції є прийняття українським суспільством цінностей, притаманних європейським суспільствам. Цей процес ускладнюється ще й тим, що в самій об'єднаній Європі не існує сьогодні усталеного і однозначного розуміння багатьох тенденцій, які супроводжують становлення громадянського суспільства, його окремих інституцій та базових цінностей. Разом із запровадженням посиленої економічної та політичної інтеграції серед науковців та політиків європейських країн посилились дискусії стосовно ролі громадянських інституцій у просуванні всеохоплюючого активного громадянства.

Посилений інтерес до громадянського суспільства, та, зокрема, його впливу на активну громадянську участь та культурну ідентичність проявився в часи, що були відмічені багатьма історичними зрушеннями та політичними кризами: повалення тоталітарних режимів та авторитарних держав в Європі та інших частинах світу; політична криза, що полягала у розчаруванні громадян у політиці; криза представництва, що проявлялась у домінуванні виконавчої влади та політтехнологів; криза партійної системи як механізму соціального представництва. Разом всі ці зрушення поставили під сумнів політичні класи та державні установи в Європі, а також сприяли підвищенню ролі громадянства, організованого громадянського суспільства та активної участі, актуалізуючи, таким чином, і проблему спільних європейських цінностей, які лежать в основі такої участі.

При цьому фактична інтеграція України до ЄС може гальмуватися не лише через неготовність України, але й через неготовність самого Європейського Союзу, який стикається з внутрішньою кризою різноманітності після вступу нових членів, переважно з країн Центральної та Східної Європи. На початку нового століття Європа занурена у повсюдні дебати безпрецедентної інтенсивності стосовно її основоположних цінностей та

необхідності для держав-членів та країн, що в майбутньому приєднаються до ЄС, впроваджувати ці цінності як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях. І йдеться тут не лише про економічні чинники, але й про кризу ідентичності, в основі якої лежать ціннісні відмінності країн західної та східної Європи. Саме тому аналіз ціннісних основ об'єднавчих процесів, усвідомлення значимості цінностей, їх спільності та розуміння цієї спільності є надзвичайно важливим для успішної інтеграції та формування дійсно демократичних засад єдиної Європи.

Об'єкт дослідження: цінності громадянського суспільства в Україні.

Предмет дослідження: особливості формування цінностей українського громадянського суспільства в контексті євроінтеграційних процесів.

Методи дослідження. Використана у дослідженні методологія є органічним поєднанням плюралістичного комплексу загальнонаукових і спеціальних методів дослідження – системного, історичного, порівняльного, описового, аналітичного. Застосування системного методу дозволило виявити специфіку взаємодії компонентів суспільного та співвідношення між ними в межах єдиного процесу становлення та розвитку теорії громадянського суспільства як відображення реальних суспільних процесів. Поєднання історичного та логічного методів дало можливість простежити у хронологічній послідовності еволюцію засадничих концептів громадянського суспільства через творчість його найвидатніших теоретиків. Завдяки діалектичному методу вдалося акцентувати увагу на виникненні та вирішенні суперечностей, як всередині самих філософських концепцій, проаналізованих в дисертації, так і у взаємодії між ними. Компаративний метод дозволив порівняти моделі громадянського суспільства, які снують сьогодні в європейських країнах та в Україні з урахуванням специфіки їх прояву та співставити ціннісні основи. У дисертації також використані такі загальнонаукові методи теоретичного дослідження, як абстрагування, аналіз, синтез, індукція і дедукція, порівняння, аксіологічний.

Наукова новизна одержаних результатів визначається метою та завданнями дослідження, засобами їх розв'язання і полягає в наступному:

Вперше предметом дослідження визначено формування цінностей як складової євроінтеграційних процесів; введено в обіг поняття «європейське громадянське суспільство» та проаналізовано європейські цінності з точки зору їх зв'язку з цінностями громадянського суспільства

Під час дослідження уточнено:

- етапи становлення та розвитку теорії громадянського суспільства, що дало можливість показати якісні відмінності у підходах до аналізу громадянського суспільства;
- стадії громадянського поступу в Україні з точки зору формування суспільних цінностей;
- чинники формування громадянського суспільства.

1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналіз літератури доводить, що базовою інтеграційною ідеєю збереження національного державного суверенітету за «первинного розширення» ЄС є міжурядовий підхід (intergovernmentalism), що об'єднав дослідників-прибічників ідеї про головування національних урядів у вирішенні питань інтеграційних процесів, русійній силі консенсусу та гальмування за його відсутності. Водночас транснаціональні компанії, групи тиску і наднаціональну бюрократію не відносять до чинників інтеграційного процесу. За такого підходу наголошується на важливості мотивації для державних лідерів делегувати частину державних повноважень на наднаціональний рівень.

Пропоноване дослідження ґрунтується на ліберальному міжурядовому підході (liberal intergovernmentalism), що насамперед детермінує національний вибір (преференції) як продукт внутрішньополітичних процесів за вирішальної ролі економічного лобістського тиску. Ліберальна модифікація міжурядового підходу відкидає риторику про так звані національні інтереси і замість цього фокусується на групах, які визначають конкретну політику держави стосовно зовнішньополітичних партнерів, при цьому підкреслюється роль внутрішньополітичної конкуренції за реальну можливість формулювати «інтереси держави». Внутрішня політична конкуренція тут є частиною так званої дворівневої гри зовнішньої політики. У певний момент групи, зацікавлені в тих самих аспектах інтеграції, можуть виявитися найважливішими для внутрішньополітичної конкуренції. Відповідаючи на вимоги внутрішньополітичного тиску й лобіювання з боку таких груп, державні керівники можуть бути змушені піти на необхідні компроміси зі своїми зовнішньополітичними партнерами й делегувати частину державних повноважень наднаціональним інститутам.

Огляд наукових джерел, пов'язаних із загальною проблематикою дослідження дає змогу дійти висновку, що окремі аспекти тематики певним чином відображені в політологічному дискурсі. Вони дозволяють провести подальші наукові розвідки та зробити необхідні узагальнення. Водночас деякі

засадничі теоретичні та прикладні питання, що поєднують проблеми європейської інтеграції України та вплив громадянського суспільства, потребують серйозної систематизації та концептуального аналізу. Йдеться власне про брак досліджень, пов'язаних з інституціоналізацією громадянського суспільства в загальноєвропейському масштабі, впливом його окремих інститутів та структур на євроінтеграційні процеси.

Концептуально-теоретичні основи розуміння громадянського суспільства як соціального феномену закладені у працях видатних представників світової філософської думки – Платона, Аристотеля, Цицерона, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейна, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, А. де Токвіля, К. Маркса, А. Грамші та ін.

Серед сучасних зарубіжних теоретиків та дослідників громадянського суспільства слід виокремити праці Дж. Александера, Е. Арато, Х. Арндт, П. Бурдьє, М. Вольцер, Ю. Габермас, Е. Геллнер, Дж. Кін, Дж. Коен Т. Парсонс, Р. Патнем, Н. Розенблюм, Е. Тофлер, Е. Фром, Ф. Фукуяма, Е. Шилз, У. Гальтерна, Е. Гідденса, Р. Дарендорфа, М. Кеннеді, Дж. Кіна, Дж. Коген, Г. Мельбера, В. Меркеля, К. Міхальські, М. Ріделя, А. Селігмана, Ч. Тейлора, Й. Шіслера, Ф. Шміттєра, А. Ціммер, Д. Янета та інших вчених, які зробили значний внесок у розвиток теорії громадянського суспільства на сучасному етапі.

Проблематиці громадянського суспільства присвячені також роботи українських дослідників В. Андрущенко, В. Баркова, В. Варивдіна, А. Галкіна, Є. Гуренко, Я. Дашкевича, О. Задоянчук, А. Карася, Л. Карпова, С. Кириченка, А. Колодій, О. Макарця, М. Михальченка, Ю. Павленка, Р. Павленка, О. Погорілого, П. Рабіновича, В. Речицького, Л. Романенка, А. Романюка, М. Томенка, М. Ходаківського, Н. Черниш, В. Шинкарука, Ю. Шемшученка тощо. Зокрема в їхніх роботах аналізуються деякі аспекти процесу формування громадянського суспільства та механізми його взаємодії з державою.

Значна кількість українських та зарубіжних вчених досліджують питання, пов'язані з визначенням особливостей та проблем розвитку Європейського

Союзу, його подальшого розширення. Серед них, зокрема, С. Василенко, М. Вахудова, А. Гальчинський, О. Дергачов, Я. Зілонка, О. Ковальова, В. Крушинський, Е. Моравчик та ін. Серед них відзначмо працю Б. Фінке, присвячену проблемі залучення й участі громадянського суспільства в управлінні ЄС, та праці, присвячені ролі організацій громадянського суспільства в національному й глобальному управлінні [40], європейському інституційному дискурсі тощо.

Участь організацій громадянського суспільства в інтеграційних процесах висвітлюється також у збірниках, присвячених залученню громадського сектору до дискусії щодо європейської конституційної угоди [38] і ролі громадянського суспільства в процесах європейської інтеграції [53]. Результати спільних зусиль європейських держав і ОГС у роботі Європейського конвенту за майбутнє Європи відображено в проекті угоди, яка затверджувала Конституцію Європи (згодом трансформована в Лісабонському договорі 2009 року).

Низка західних вчених досліджували феномен історичної, колективної пам'яті, політику пам'яті (М. Хальбвакс, П. Хаттон, А. Мегілл, О. Шевель та ін.). Але вони здебільшого вивчали загальнотеоретичні та філософські аспекти питання, за рідкісними виключеннями. Натомість вітчизняні науковці намагаються більш різнобічно підходити до вивчення вказаних проблем (Ю. Зерній, А. Коник, В. Артюх, Г. Грінченко, І. Кочергін, О. Майборода, В. Серeda та ін.), надаючи їм у тому числі прикладного характеру, зокрема, відводячи важливу роль державній політиці пам'яті у питаннях національної безпеки, євроінтеграційних процесах, формуванні національної свідомості українців тощо.

2 ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ВИЗНАЧЕННЯ, ФУНКЦІЇ ТА ЗНАЧЕННЯ

Поняття “громадянське суспільство” є полісемантичним, але в різноманітних варіантах його тлумаченню присутні певні константи. Воно фіксує зміст історичного феномену, який у західноєвропейському типі філософування інтерпретується як: результат подолання природного стану (Д. Локк, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо); простір розвитку людства в цілому (І. Кант); усвідомлення людьми своїх приватних інтересів, що руйнують первинну єдність родини (Гегель); ідеальним утворенням капіталістичного типу держави (К. Маркс). Якщо в середньовіччі громадянське суспільство є “зовнішньою державою”, за Ф. Гегелем, то після того, як “дух капіталізму” (М. Вебер) виборів свій правовий статус і створив власні форми соціальних інститутів та форми їх духовної легітимації, держава стає національною, а громадянське суспільство – внутрішнім моментом саморегуляції держави, “базисом її матеріального втілення” (К. Маркс). Умовою виокремлення терміну “громадянське суспільство” є розмежування понять “суспільство” і “держава”, виявлення принципів їх розбіжності і навіть протиставлення.

За обсягом поняття громадянське суспільство або включає в себе всі форми соціального, крім держави (К. Маркс), або не включає у себе сім'ю (Ф. Гегель), або певною мірою, як правило, чітко не обумовленою, охоплює той рівень політичних та економічних відносин, який не регулюється державою.

Функції громадянського суспільства вбачаються або в тому, що воно є реальним фундаментом для появи тієї або іншої форми держави, або в опосередкуванні переходу від сім'ї до держави, що розуміються як щаблі духовного в своїй основі розвитку (Гегель), або в тому, що воно є противагою державі (Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо) або ж, навпаки, ареною впорядкування з боку останньої (Т. Гоббс).

Роль громадянського суспільства може оцінюватися як абсолютно позитивна, що веде до заперечення або, принаймні, до применшення ролі держави (Т. Пейн). Деякі мислителі бачать у громадянському суспільстві

недосконалий стан людського буття, який потребує твердої руки Левіафана-держави (Т. Гоббс). Інші вбачають у ньому необхідний, але недостатній (Ф. Гегель), або історично перехідний (К. Маркс) етап суспільного розвитку. Деякі автори підкреслюють стримуючу роль громадянського суспільства стосовно функцій держави (А. де Токвіль, Дж. С. Мілль, І. Бентам, Ж. Сисмонді).

У наш час ідея громадянського суспільства сприймається в трьох основних змістах: а) як гасло різних суспільних рухів і партій; б) як аналітична концепція для опису й інтерпретації тих форм соціальної організації (на макро – і мікрорівні), які асоціюються з ідеями демократії й громадянства; в) у якості філософської нормативної концепції, етичного ідеалу, уявлення про якийсь ідеальний громадський порядок.

Виходячи з усього вищезазначеного, визначення громадянського суспільства можна уточнити як сукупність різних неурядових інститутів і посередницьких груп, що самоорганізуються, незалежних як від державної влади, так і від окремих приватних структур виробництва й відтворення (тобто фірм і сімей), і здатних до організованих і відповідальних колективних дій щодо захисту суспільно значимих інтересів у рамках заздалегідь установлених правил громадянського або правового характеру. Визначення духовно-ціннісних параметрів феномену громадянського суспільства і є завданням нашого дослідження.

У сучасному світі громадянське суспільство в значній мірі виникає як «протиотрута» до глобальної економіки та «всезнаючої» політичної влади. У світі, в якому національні держави все більше втрачають контроль над глобальними гравцями, такими як транснаціональні компанії, організованою злочинністю, тероризмом та такими загрозами, як забруднення навколишнього середовища та розповсюдження ядерної зброї, тільки транснаціональне суспільство, здається, в даний час здатне вирішити ці проблеми. Громадянське суспільство як панацея від майже всіх глобальних викликів набуває, здається, утопічних властивостей, особливо в періоди фінансових потрясінь та страхів економічного спаду. Воно служить в якості всеосяжної відповіді новій

політичній реальності. Тим не менш воно знаходиться там, де є найбільш бажаним: «на серединні шляху між ринком, з одного боку, та державою – з іншого...».

Отже, ГС розвивається через появу, розвиток та розширення різноманітних рухів та організацій, як охоплюють різні сфери життя суспільства. Більше того, спостерігається стійка тенденція до виходу за межі окремої країни і навіть групи країн. Все це відображає і принципово новий рівень самоусвідомлення суспільства як глобальної цілісності, що веде за собою і нове розуміння цінностей – як таких, що є і можуть бути реалізованими, досягнутими лише у співпраці і взаєморозумінні великих спільнот.

Якісною відмінністю новітньої парадигми від попередніх є і те, що об'єктом дослідження стає не лише громадянське суспільство в межах окремої країни, але й загальносвітові тенденції його розвитку, діяльність міжнародних неурядових організацій та становлення глобального громадянського суспільства.

3 ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ЄВРОПІ: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

В рамках подальшого нашого дослідження ми детальніше зупинимось на розгляді громадянського суспільства як єдиної загальноєвропейської структури, а також місця українського громадянського суспільства в ньому.

Німецький вчений Хельмут К. Анхайер виділяє три складові категорії, які визначають громадянське суспільство: інститути, організації та індивіди. В категорії «інститути» верховенство права є структурною моделлю, що регулює конкретні сфери або завдання. Наприклад, інститутом політичного прийняття рішень є демократія, інститутом правосуддя – правова система, інститутом соціальної інтеграції – громадянство, інститутом репродукції – сім'я, інститутом задоволення інформаційних та комунікаційних потреб – засоби масової інформації. До категорії «організації» відносяться громадські об'єднання, а також неурядові та некомерційні організації, соціальні рухи, мережі та неформальні групи. Ці організації складають інфраструктуру громадянського суспільства, вони є транспортними засобами та форумами для участі в житті суспільства, «голосом» процесів, вираженням цінностей і уподобань, засобами надання послуг. «Індивідами» є громадяни та учасники громадянського суспільства в цілому. Це поняття включає діяльність людей в громадянському суспільстві, а також їх потенціал: членство, волонтерство, організація заходів та підтримка певних подій; людські цінності, погляди, уподобання та очікування; навички людей в з керівництва, менеджменту та лідерства [41, с. 23].

Нідерландський дослідник Пол Деккер доводить, що у сучасних концепціях громадянське суспільство є центральною категорією, яка за своєю суттю протилежна державі і виступає проти комерціалізації. Розглядаючи громадянське суспільство на прикладах країн Заходу, П. Деккер зазначає, що сучасні громадські об'єднання стають все більш професійними. З одного боку це приводить до їх бюрократизації та «віддалення» від фізичних осіб –

безпосередніх адресатів їх діяльності. Але позитивною стороною цього процесу можна вважати відхід від суто міжособистісних відносин, збільшення кількості залучених осіб та розширення сфер діяльності громадських об'єднань [10, с. 24].

Крім розуміння сутності громадянського суспільства для аналізу прояву його у соціальній реальності важливим є дослідження індикаторів. Існує широкий спектр індикаторів для характеристики громадянського суспільства, які можна класифікувати відповідно до типу показників та їх джерел. З одного боку, існують об'єктивні індикатори, які використовують офіційну інформацію від статистичних агенцій та досліджень громадської думки. Приклади таких індикаторів: частка оплачуваної трудової діяльності в некомерційному секторі, відсоток населення, який є членом принаймні однієї громадської організації, відсоток людей, які довіряють іншим тощо. З іншого боку, є суб'єктивні показники, які включають проміжний етап між вихідними даними та індикаторами оцінки. Ці показники, як правило, формуються експертами на основі наявної інформації та їх власних знань [21, с. 378].

Розвиток громадянського суспільства в Європі мав ознаки, які можна охарактеризувати як демократичні: а) формування нового типу колективної ідентичності – національної свідомості, поєднаної із громадянською свідомістю; б) прагнення народу-нації мати власне представницьке демократичне врядування; в) вимога до держави конституційно гарантувати свободу і права людини; г) новий тип господарсько-економічних відносин, що базувалися на конкуренції та вільному ринку; д) формування партійних політичних відносин з вимогою розподілу гілок влади; е) формування справжнього релігійного та асоціаційного плюралізму за умов визнання єдиного державного правового поля [26, с. 135]. Хоча деякі елементи демократії на українських землях мали місце ще за часів Київської Русі, братств XVI ст. та Гетьманщини XVII ст., цілковитого розвитку вона не набувала [26, с. 158].

Період незалежності характеризується запровадженням демократичних процесів в усіх пост-тоталітарних країнах, в тому числі і розвитку нових форм громадської активності. Але в той час, коли західне громадянське суспільство базується на історичних підвалинах та містить в собі глибоку традицію, українське громадянське суспільство формувалось прискореними темпами, часто використовуючи вже готові моделі, які далеко не завжди спрацьовують. В. Степаненко вбачає причини цього у «неподоланій психологічно-історичній пост-комуністичній традиції масового скепсису та недовіри» щодо будь-яких організацій та об'єднань, зазвичай створених «згори», та відсутність традицій благочинства з боку бізнесу та приватних осіб [13, с. 79].

Незважаючи на значний ріст громадських організацій в Україні в їх діяльності спостерігається недоліки якісного характеру: слабкість, низька активність, а також використання попередніх методів і стилів соціального управління. Особливістю соціальної реальності українських громадських організацій є те, що вони часто створюються «зверху», тобто руками влади. Створювані нею інститути — часто штучні й у кращому випадку одноразові. З іншого боку, ідеальні моделі громадянського суспільства характеризуються принципами самоорганізації, що виникають як відповідь на зовнішні потреби суспільства.

Ще один фактор низької активності громадських об'єднань в Україні пов'язаний із стереотипами, залишеними у спадок від тоталітаризму: громадяни не вірять у свої сили та можливість захисту своїх прав перед державою [13, с. 81]. Парадокс полягає у тому, що хоча держава сама по собі також викликає недовіру, функцію задоволення власних потреб громадяни все одно покладають виключно на неї. В тоталітарній державі всіляко придушувався індивідуалізм. В новій державі – нові правила життя та нові принципи суспільного устрою. Тільки маючи активну життєву позицію, направлену на задоволення власних потреб, та діючи злагоджено суспільство може досягти якісних позитивних змін у життєустрої.

Крім того, чи досить в сучасних умовах визначати суть громадянського суспільства просто активністю недержавних, громадських організацій? Очевидно – не досить. Населення країни, що в переважній більшості позбавлене приватної власності, не може бути надійною основою формування громадянської спільноти, як і не являє собою бізнесово активного «третього стану». Бізнес-структури, розвиток яких в Україні став можливим тільки протягом останніх двох десятиліть, позбавлений тієї культури відповідальності та традицій філантропії, характерних для західного суспільства. На заваді розвитку таких традицій стоїть низка проблем нормативно-правового та культурного характеру: відсутність системної підтримки розвитку благодійної діяльності з боку держави; складність тлумачення норм вітчизняного законодавства та складна процедура реєстрації благодійних організацій; неузгодженість норм законодавства про оподаткування, що обмежує можливості громадян та бізнесу залучатися до благодійної діяльності; обмежений доступ осіб до благодійної допомоги та інформації про її суб'єктів [9, с. 165]. Як показує американський досвід головним мотивом формування благодійницьких програм має бути опіка про суспільні справи та впорядкування суспільства і піклування про майбутні покоління. Благодійництво виконує роботу, яку держава не може або не хоче виконувати. Тому завданням держави має бути стимулювання благодійництва та впровадження ціленаправлених заходів задля стимулювання розвитку традицій філантропії [25, с. 246].

Отже, аналіз рівня розвитку українського громадянського суспільства дають підстави стверджувати про відмінності між концептуальними підходами та його соціальною реальністю. Звісно, у кожній країні існують певні модифікації моделей громадянського суспільства, які сформовані відповідно до історичних, національних чи політичних особливостей. Проте загальні ознаки громадянського суспільства дають підстави стверджувати про наявність чи відсутність такого суспільства. Тому, українській нації необхідно, спираючись на світовий науковий і практичний досвід, запозичивши з нього все те краще,

що виробила світова цивілізація, формувати свої національні інститути громадянського суспільства. Тут важливо звернути увагу на те, що використання вже готових моделей має бути осмисленим та спиратись на нагальні потреби та виклики української соціальної реальності.

Розглядаючи європейське громадянське суспільство, перш за все, необхідно з'ясувати, чи взагалі можна про нього говорити в контексті єдиного поняття, що включає в себе громадянське суспільство всієї Європи. Очевидно, що європейське громадянське суспільство не можна обмежити лише територіально, але мають існувати всеосяжні зв'язки та спільні цінності, що об'єднують громадянські суспільства європейських країн.

У даній роботі розглянемо європейське громадянське суспільство у двох аспектах: 1) з точки зору відмінностей громадянських традицій у різних європейських країнах; 2) з точки зору ролі європейського громадянського суспільства у процесах європейської інтеграції.

Посилення інтересу до дослідження громадянського суспільства у країнах Європейського Союзу обумовлюється як зростанням присутності громадянського суспільства у діяльності різноманітних структур ЄС, так і зростанням очікувань демократичних переваг від європейського громадянського суспільства. Із самого початку ключовим питанням для країн-членів було, чи зможе громадянське суспільство посилити «якість демократії» в ЄС. Але, незважаючи на цей загальний інтерес, поняття громадянського суспільства є досить неоднозначним, що робить важким узагальнення різних напрямків досліджень європейського громадянського суспільства. Науковці прив'язані до власних програм досліджень і ті, хто, в першу чергу, цікавляться, конституційними процесами в ЄС [55, р. 93] можуть зайняти відмінну позицію, порівняно з тими, хто вивчає питання переміщення соціальної активності або тими, хоче знати, як участь організованого громадянського суспільства в управлінні ЄС впливає на демократичну легітимність Союзу [41, р. 69].

Разом із запровадженням посиленої економічної та політичної інтеграції в Європі активізуються і дискусії стосовно ролі громадянських інституцій у

просуванні всеохоплюючого активного громадянства. Посилений інтерес до громадянського суспільства, а, зокрема, його впливу на активну громадянську участь та культурну ідентичність проявився в часи, які характеризувались багатьма історичними зрушеннями та політичними кризами: повалення тоталітарних режимів та авторитарних держав в Європі та інших частинах світу; політична криза, що полягала у розчаруванні громадян у політиці; криза представництва, що проявлялась у домінуванні виконавчої влади та політтехнологів; криза партійної системи як механізму соціального представництва. Як зазначає датський дослідник Томас П. Бойе, «разом всі ці зрушення поставили під сумнів політичні класи та державні установи в Європі, а також сприяли підвищенню ролі громадянства, організованого громадянського суспільства та активної участі» [45, р. 301].

Дослідники, які вивчають процеси становлення громадянського суспільства, зазначають, що його роль у рамках демократичних інституцій може бути зрозуміла у ряді напрямків, відповідно до різних уявлень про те, яким має бути законний політичний процес. Так, один з напрямків досліджень стосується переконання, що громадянське суспільство має бути безпосередньо включеним до політичних процесів. Відповідно до цього підходу, в літературі перераховані численні переваги, що випливають із включення громадянського суспільства до політичних процесів: участь у діалозі з громадянським суспільством розглядається як реальний спосіб підвищення громадянської активності на тлі зниження довіри до політичних інститутів, громадські організації можуть доповнювати політичні партії у поширенні та узагальненні інформації, що стосується суспільства; громадянське суспільство діє із урахуванням підвищення культурної та етнічної диференціації європейських країн. Дослідники Еверс та Лавіль зазначають, за умов, коли державні органи часто вже просто не в змозі надавати послуги, які б задовольнили потреби все більш диференційованого населення, включення громадських організацій до здійснення політики є обов'язковою умовою ефективного функціонування держави. На рівні ЄС участь громадянського суспільства є «корисним способом

усунути дефіцит демократії Європейського Союзу», і в цьому контексті громадські організації мусять діяти як «агенти політичної соціалізації».

Немає єдиного підходу і єдиної точки зору стосовно того, яким чином необхідно розглядати громадянське суспільство Європи. Така ситуація у науковому середовищі спостерігалась протягом всього часу існування філософських спроб осмислити ці складні процеси.

Різні уявлення про громадянське суспільство переважали в різні періоди інтеграційних процесів. Організоване громадянське суспільство в Європі розвивалось паралельно із розвитком європейських спільнот і паралельно розвивались підходи до наукового осмислення цього явища. Із самого початку підтримка соціальних сил вважалась необхідною у створенні нової Європи. Однак, поки європейська інтеграція була, здебільшого, прагненням побудувати спільний ринок, відносини з громадянським суспільством були обмеженими та зосередженими на ринкових акторах. Прийняття Маастрихтського договору на початку 90-х років минулого сторіччя, що значно розширило сферу впливу ЄС за пересування товарів та послуг, посилило участь груп, що представляють громадські інтереси, у процесах прийняття рішень в ЄС [45, р. 334].

Ці акценти зумовили і зміни у ціннісних підвалинах суспільства, оскільки активні інтеграційні процеси створювали нові можливості для розвитку культури, науки та соціальної активності. Тому дослідники починають вивчати і узагальнювати процеси становлення системи європейських цінностей.

На початку нового століття Європа спостерігається зануреною у повсюдні дебати безпрецедентної інтенсивності стосовно її основоположних цінностей та необхідності для держав-членів та країн, що в майбутньому приєднаються до ЄС, впроваджувати ці цінності як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях.

Найчастіше під «європейськими цінностями» розуміють цінності, прописані в Лісабонському договорі, який на даний момент є базовим документом Європейського Союзу, а саме: повага до людської гідності,

свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини, що також включає повагу до прав людей, що належать до меншин [54].

Принципові, визначальні положення, закріплені в Лісабонській та Маастрихтській угодах, які фактично визначають межі легітимності будь яких об'єднань і формувань на території Європи, окреслюють загальне поняття соціального капіталу і визначальні, базові цінності ЄС.

Європейські цінності – це поняття, що формує обличчя сучасної європейської цивілізації, до усвідомлення яких європейські суспільства пройшли довгий історичний шлях. Кожна з цих цінностей є певним ідеалом та найбільшим прагненням демократичного суспільства. Європейське громадянське суспільство, як виразник соціально-політичних інтересів всього суспільства, прагне до ствердження європейських цінностей.

Формування європейського громадянського суспільства було викликано об'єктивними процесами розвитку сучасного суспільства, яке неможливе без активної участі – усвідомленої активності, що ґрунтується на розумінні і усвідомленні своїх прав. З іншого боку, активна участь та організоване громадянське суспільство не обмежуються виключно зацікавленістю в цьому громадських організацій, а соціальний захист не завжди є питанням, що, в першу чергу, стосується держави. Перш за все, активна участь може виражатися шляхом створення і виробництва форм самоврядування та спільно організованого соціального забезпечення, включаючи добровільну роботу, яка не є ні виключно державним питанням, ні питанням політичного управління та професіоналів. По-друге, організації, що діють у галузі соціального забезпечення та захисту, є не лише результатом участі, але, можливо, вони самі можуть працювати в якості органів, які активують громадянську участь у різних формах. По-третє, враховуючи значення соціальних мереж для активізації соціальної участі, їхня здатність побудувати згуртоване суспільство у більш неформальній громадській діяльності є настільки ж важливою, як і інституціональний тип участі [45, р. 301]. В даному контексті, ми

використовуємо поняття «соціальна мережа» у загальному сенсі, коли воно описує зв'язки між індивідами та моделі та наслідки цих зв'язків [52, р. 3].

Громадська участь, однак, може приймати різні форми прояву – від неформальних відносин, локальних соціальних мереж до активної участі або пасивного членства в рамках формальних організацій. У країнах Східної та Центральної Європи формальні мережі та громадські організації є відносно слабкими. Як зазначає Уоллес, авторитарні режими в цих країнах призвели до сильної недовіри до формалізованого громадського життя та участі у громадських організаціях. При побудові громадянського суспільства в цих країнах було показано, що значну роль відіграли більш неформальні форми соціальної участі. З іншого боку, у країнах північної Європи інституціоналізовані колективні організації довгий час були ключовим елементом громадянського суспільства, і, отже, саме через ці організації, більшість людей створюють свої соціальні мережі [45, р. 302].

Для подальшого аналізу громадянського суспільства нам необхідно розглянути поняття соціального капіталу.

Соціальний капітал – це спільні норми, цінності, практики та розуміння, що сприяють співпраці між соціальними групами з метою досягнення загальних цілей. Це узагальнене визначення наводить датський дослідник Томас П. Бойе, додаючи, що відповідно до аналізу робіт сучасних вчених поняття соціального капіталу зазвичай включає наступні різні виміри: 1) соціальний капітал як інвестиція в соціальні відносини включно із участю в організаціях та громадянському суспільстві (*bridging social capital*); 2) участь у неформальних соціальних відносинах та сімейних мережах (*bonding social capital*); 3) соціальний капітал як відображення загальної суспільної легітимності: довіра до установ, узагальнена довіра; 4) соціальний капітал як громадянськість, громадянська позиція та громадянська участь [38, р. 302].

Схожим чином описує соціальний капітал український дослідник А.Карась, зазначаючи, що це поняття характеризується трьома складовими: «а) передусім спроможністю добровільно (поза втручанням держави)

самоорганізовуватися в групи, братства, товариства, кооперативи, організації, громади задля господарської взаємодопомогової та культурно-освітньої співпраці; б) громадянською активністю, яка залучає до відданості суспільним справам, громадянської порядності, солідарності; в) громадянською свідомістю, яка підтримується самодисципліною і самоконтролем, співробітництвом, патріотизмом, довірою, порядністю, здатністю до жертвності задля громадського добра» [10, с. 440].

Соціальний капітал пов'язаний з ідеєю громадянського суспільства або шаром незалежних організацій, що знаходяться між індивідом та державою (Cohen & Arato, 1992). Вважається, що «здорове організаційне життя» є індикатором активного громадянського суспільства, яке, знову ж таки, може сприяти забезпеченню демократії та соціальної згуртованості. Численні дослідження демонструють, ілюструють, що рівень волонтерства та інших видів громадянської участі відрізняється та розвивається у різних напрямках у різних європейських країнах. Ці відмінності в асоціативному житті та неформальній активності призводять до різних типів структурування систем соціального забезпечення в європейських суспільствах [38, р. 302].

Те, що є прийнятним мірилом соціального капіталу в одному контексті, може бути неприйнятним в інших. Таким чином, з огляду на загальну громадянську позицію та громадянську участь, країни Північної Європи вважаються такими, в яких рівень соціального капіталу є найвищим, особливо, у порівнянні із країнами Південної та Східної Європи, де ці показники є найнижчими. У цьому зв'язку виникає питання про те, чи існують інші форми соціального згуртування у країнах Південної та Східної Європи, які можуть бути альтернативою до формального соціального капіталу та організованого громадянського суспільства. Як зазначалося вище, в цих країнах досвід життя за авторитарних чи тоталітарних режимів призвів до недовіри до громадських організацій та до держави. Проте, організоване громадянське суспільство будувалось з часів переходу до демократії і тепер грає певну роль в їх управлінні. Ці зрушення є більш очевидними у південних країнах – Іспанії,

Португалії та Греції, але, також, певним чином, і в центральній Європі [45, р. 302].

Аналізуючи питання соціального капіталу в Європі дослідники В. ван Ошрот, В. Артс, та Дж. Желіссен виявили, що у скандинавських країнах – найвищі показники за всіма напрямками виміру соціального капіталу: довіра, політичне залучення та участь у соціальних мережах. Лише стосовно неформальних зв'язків (сім'я та родичі) вони відмічають нижчий рівень контактів у скандинавських країнах, ніж у системах соціального забезпечення в інших країнах. (van Oorschot, W., Arts, W., & Gelissen, J. (2006). Уоллес та Піхлер (2007) показують схожі результати при аналізі формального та неформального соціального капіталу в країнах-членах Європейського Союзу: Данія, Швеція та Нідерланди мають найвищі показники за всіма видами соціального капіталу. Це стосується як близьких відносин між друзями, сусідами та сім'єю (bonding social capital), так і участі у соціальних мережах та волонтерства у організованому громадянському суспільстві (bridging social capital). В країнах Південної та Східної Європи рівень участі в соціальних мережах та залучення до політичної діяльності є низьким, але, в той же час, в деяких з цих країн, таких як Португалія та Болгарія, існують всеохоплюючі неформальні мережі навколо сім'ї. (Енц.302)

Взаємозв'язок між волонтерством у громадських організаціях та соціальними послугами, що фінансуються державою, підтверджує тезу про те, суспільство з високим ступенем універсалізму у наданні соціальних послуг та високою соціальною рівністю також характеризується широкими соціальними мережами, високим рівнем інституційної довіри та значним рівнем добровільної участі.

Узагальнюючи різні форми прояву, що їх набуває громадянське суспільство в Європі, Ендрю Крук виділяє чотири європейські моделі громадянського суспільства, які розрізняються за критерієм відношення «держава – громадянське суспільство»:

англо-саксонська: має глибоке коріння та неперервну історію, гарно себе зарекомендувала, неполітизована, відбувається всеохоплююча та добровільна співпраця з державними органами влади;

«the pillarised» (та, що стоїть на стовпах, що підтримується): тенденція до маргіналізації на користь держави та церкви, співпраця з органами влади на практиці є необхідною;

«південна»: тенденція до кооперації та взаємного «підстрахування», політизована, базується на певному «клієнтізмі»;

«державницька»: інститути громадянського суспільства вбачаються державою як такі, що роблять свій внесок до загальної «солідарності», але сліди «історичної» соціальної недовіри є досить сильними: акцент на «соціальний», а не «громадський» діалог та консультування [35].

Проте, Е. Крук зазначає, що використовуючи цю класифікацію, ще зарано говорити про те, яка з цих моделей громадянського суспільства проявиться у європейських країнах, що традиційно вважаються «новими демократіями». Вірогідним є сценарій, коли перетворення в цих країнах призведуть до виникнення нових форм громадянського суспільства. В даний же час, громадянські суспільства в цих країнах викликають суперечки та типово є: слабо фінансованими; занадто залежними від іноземних донорів; сконцентровані майже повністю у великих населених пунктах; відносно некваліфікованими; як правило, протиставляють себе владі, а не співпрацюють з нею; поки не досить добре організовані для того, щоб ефективно лобіювати [35].

Причини цьому криються у занадто швидкій зміні векторів та ціннісних орієнтирів, коли суспільства нових та потенційних членів ЄС з Центрально-Східної Європи ще не встигли повною мірою усвідомити та прийняти систему європейських цінностей.

Таким чином, виходить, що говорити про інтегроване європейське громадянське суспільство досить важко, з огляду на його неоднорідність. Але, з іншого боку, громадянське суспільство, як «локомотив» суспільних

перетворень може сприяти процесам пришвидшення європейської інтеграції. Адже, громадянське суспільство як безпосередній носій європейських цінностей (демократичності, поваги до прав людини, людської гідності тощо) є цінністю для європейців саме по собі.

Суперечливість стосовно інтегруючої ролі громадянського суспільства криється в тому, що дійсні, глибинні цінності ГС означають збереження свободи і унікальності кожної людини і кожної культури, що в умовах глобалізації і поглибленої інтеграції іноді приноситься в жертву.

Колер-Кох (2009) стверджував, що «важко домовитись стосовно політичної ролі та демократичних повноважень громадянського суспільства в Європейському Союзі не тільки тому, що громадянське суспільство є неоднозначним, але й тому, що громадянське суспільство пов'язане з різними уявленнями про природу європейського наддержавного утворення». Чи ЄС є політичною спільнотою, що діє самостійно, чи стійким політичним утворенням або ж системою багаторівневого управління? З точки зору політичної спільноти, що постійно розвивається, конституціоналізація Європи тісно пов'язана із уявленнями про громадянське суспільство як втілення соціального електорату ЄС. Європейське громадянство надало європейцям громадянські права та відображає собою спільну європейську ідентичність. Громадянське суспільство, однак, походить не від особистих прав громадян, а від комунікативного процесу, який формує уявну політичну спільноту. В цьому контексті Тренц визначив європейське громадянське суспільство як дискурсивне утворення у публічній сфері (громадській сфері). Таке «самовисування» (ініціативність) активних громадян, готових взаємодіяти з іншими, виражає уявлення про громадянське суспільство із сильним позитивним відтінком. Це одне з багатьох уявлень про громадянське суспільство, коли ті, хто говорять від імені громадянського суспільства, мають таке офіційне право. Але, тим не менш, громадянське суспільство в такому контексті не виступає в якості актора.

Цих властивостей воно набуває в організованому громадянському суспільстві. Коли ЄС сприймається як наднаціональне утворення, громадянське суспільство розглядається як таке, що містить безліч об'єднань, які з'єднують політичну та соціальну сфери. ЄС, що постійно розширюється та поглиблює свої повноваження, потребує громадської підтримки. Організоване громадянське суспільство представляє різноманітність інтересів, ціннісних уподобань та смаків; організації громадянського суспільства функціонують як посередники, доповнюючи тим самим Європейський парламент та уряди держав-членів у творенні демократичних процесів. Очікується, що організоване громадянське суспільство, яке доносить ідеї від самих низів та використовує все багатство знань громадян у процесах прийняття рішень, буде діяти як на вході, так і на виході легітимності системи ЄС. Демократичний потенціал організованого громадянського суспільства викликає найбільше зацікавлення у всіх тих, хто вбачає ЄС як політичну систему із рисами державного утворення [45, р. 333].

Позитивними наслідками залучення громадянського суспільства до політичного дискурсу у ЄС є те, що громадянське суспільство у консультативному режимі бере участь у справах ЄС безпрецедентно відкрито, прозоро та всеохопно. Групи інтересів, що представляють «цінності та права», стали більш помітними, але ефективність їхньої участі та впливу на результат не завжди є очевидною. Великі надії на задоволення європейського «демократичного дефіциту» не виправдалися. Участь централізованого громадянського суспільства є, скоріше, інструментальним та відбувається задля «кращого законодавчого процесу», таким чином мотивуючи організації громадянського суспільства набувати професіоналізму у сфері адвокатури. Недавня зміна термінології ЄС від громадянського суспільства до «стейкхолдерів» є індикатором такого підходу, орієнтованого на результат [45, р. 336].

Така зміна понять вказує на принципове окреслення чіткої ролі громадянського суспільства у демократичних процесах, що відбуваються в

європейських країнах. Знову ж таки, «нові демократії» та Україна, в тому числі, ще не готова до такої термінології, адже участь громадянського суспільства у прийнятті рішень на рівні держави є, скоріше номінальною, аніж реальною. А часто, дієвих механізмів може бути просто не передбачено.

Майбутнє громадянського суспільства в ЄС буде тісно пов'язане з європеїзацією національних громадянських суспільств. Цей процес досі є недостатньо дослідженим, і, з урахуванням величезних відмінностей у культурі громадянського суспільства в державах-членах ЄС, неможливо зробити будь-які загальні висновки з цього питання. Крім того, дослідження в окремих країнах виявили «диференційований вплив» також і національних недержавних акторів [41, р. 27]. Песимістична думка Warleigh про те, що елітарний характер європейських громадських організацій навряд чи сумісний із комунікативною та соціалізуючою функцією, досі не була оскаржена. Тематичні та порівняльні дослідження підкреслюють, що національні та громадські організації знаходяться занадто далеко від Брюсселю. Ван Дез підкреслює, що «потік участі знизу-наверх навряд чи з'явиться, адже зв'язок з Європою та ЄС є відносно слабким, особливо у тих громадян, які беруть активну участь у громадських утвореннях на місцевому рівні».

Процеси приєднання до ЄС відкрили вікно можливостей для країн-кандидатів та тих, що активно співпрацюють з ЄС, у посиленні громадянського суспільства та його орієнтації на Європу. «Європейський Союз розробив складний набір інструментів для підвищення спроможності громадянських акторів, але вони, здебільшого, направлені на те, щоб зробити політику ЄС більш ефективною». З цієї точки зору, європеїзація, що базується на поширенні політики ЄС, означає поширення функціонального розуміння громадянського суспільства.

Отже, говорячи про європейське громадянське суспільство, можна відмітити, що його основою є європейські цінності, які є традиційними для країн Європи та які є офіційно закріпленими у основних документах, що легітимізують ЄС. Не дивлячись, не різномірність громадянських суспільств у

різних країнах, ці спільні європейські цінності є об'єднуючими. Завданнями, що лежить перед ЄС є сприяння подальшій інтеграції на рівні громадянських суспільств країн-членів та країн, що прагнуть інтегруватися до ЄС у майбутньому, а також у повсякмісному залученні європейського громадянського суспільства до демократичних процесів на різних рівнях.

4 ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА ЦІННОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Сучасний стан громадянського суспільства в Україні тісно пов'язаний з передумовами його виникнення та історичними етапами формування. Відсутність протягом тривалого часу української державності, тоталітарне минуле, а також стрімка зміна суспільних ціннісних орієнтирів в останнє двадцятиріччя незалежної України – все це безперечно вплинуло на розвиток вітчизняного громадянського суспільства.

Наявність розвиненого громадянського суспільства в державі є запорукою її демократичного розвитку. З іншого боку, рівень розвиненості та самодостатності громадянського суспільства є індикатором демократичності держави. У світлі євроінтеграційних прагнень України стає очевидним, що інтеграція має базуватись не лише на власне економічно-політичній інтеграції, але мати й більш глибоке соціальне та культурне підґрунтя. Іншими словами, важливою умовою європейської інтеграції є прийняття суспільством цінностей, притаманних європейським суспільствам.

Найбільш виразно ці цінності прописані в Лісабонському договорі, який на даний момент є базовим документом Європейського Союзу. Іншими словами, ці цінності визначаються як «європейські цінності» та включають наступне: повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини, що також включає повагу до прав людей, що належать до меншин [20, с. 11].

Європейське громадянське суспільство, як виразник соціально-політичних інтересів всього суспільства, прагне до ствердження європейських цінностей. Європейські цінності формують обличчя сучасної європейської цивілізації, до усвідомлення яких європейські суспільства пройшли довгий історичний шлях. Кожна з цих цінностей є певним ідеалом та найбільшим прагненням демократичного суспільства.

Український дослідник громадянського суспільства А.Карась зауважує, що «маркування процесів еволюційного визрівання норм громадянського суспільства» характеризується поняттям «громадянський поступ», головними чинниками якого є: а) спроможність суспільства самоорганізовуватись в групи задля спільної господарської діяльності та взаємодопомоги; б) громадянська активність; в) громадянська свідомість [10, с. 440]. Ці три складові громадянського поступу за Р.Патнемом утворюють собою поняття «соціального капіталу» [21, с. 212]. Головною рисою соціального капіталу є горизонтальні зв'язки, на відміну від вертикальних зв'язків підлеглості, які є характерними для недемократичних суспільств. Через горизонтальні зв'язки забезпечується добровільність у громадянському суспільстві [10, с. 441].

Згідно з А.Карасем «стадії громадянського поступу» розгортаються:

а) через формування громадського самоврядування у всіх сферах соціокультурної активності: від місцевої спілки, організації, корпорації – до релігійної і територіальної громади;

б) через продукування відповідних документів, у яких фіксуються юридично-правові відносини і форми регулювання конфліктів, спорів та намірів врядування;

в) через артефакти культури, що здійснюються в особливостях мови і мовлення, в фольклорі, літературі, пісенності, музиці, образотворчості, освіті, науці;

г) через звичаї, традиції, етичні устої та національно-визвольні змагання і форми державного врядування або його документально засвідчені наміри тощо;

д) через толерування плюралізму етнічних меншин і громадських організацій, визнання за індивідом вільної участі в них» [10, с. 457].

Кожен з цих елементів є втіленням певних ціннісних рис громадянського суспільства.

Зазначимо, що даний підхід А.Карася містить значний методологічний потенціал, а отже використаємо його в якості евристичної основи нашого аналізу.

Погоджуючись з наведеною вище класифікацією, проаналізуємо громадянський поступ українського народу за кожним із цих елементів відповідно до історичних процесів, що відбувались на українських землях.

А. Формування громадського самоврядування у всіх сферах соціокультурної активності: від місцевої спілки, організації, корпорації – до релігійної і територіальної громади.

В «інституційності» громадянського суспільства реалізується його прагнення до особистої свободи та свободи об'єднань. Адже громадські об'єднання – є виявом демократії в державі, через які забезпечується можливість різних груп, меншин впливати на прийняття рішень.

На українських землях інституційні прояви громадянського суспільства набули видимих проявів лише у ХІХ столітті. Провідну роль тут грала саме інтелігенція, яка перейняла надбання європейського ліберального світогляду. Намагання змінити устрій Російської імперії вилились у створення таких організацій як братства та товариства.

Кирило-Мефодіївське товариство, що виникло в Києві в 1845 році, постає яскравим проявом піднесення національно-громадянського руху. Товариство таємно об'єднало найяскравіших представників української інтелігенції та ставило перед собою завдання рівноправного співробітництва слов'янських народів та відродження України [24, с. 297-298].

В документах Кирило-Мефодіївського товариства втілюються ідеї соціальної рівності та громадянських прав, знищення кріпацтва та ліквідації самодержавної влади. М.Костомаров зазначає, що Україна билась за волю та свободу, але втратила їх, бо була знищена інтелігенція, старшина «запродалась за маєтки та вольності», утворилась станова нерівність. Саме зі створенням Кирило-Мефодіївського товариства подальша увага інтелігенції зосереджується на відстоюванні прав та свобод українського народу.

Наступний етап громадянського поступу – створення культурно-просвітницьких «Громад». Громади не визнавалися офіційною владою, а Валуєвський циркуляр (1863 р.) мав на меті обмежити їх діяльність.

Закон про земства, що був прийнятий у Російській Імперії у 1864 році, був задуманий Валуєвим як засіб для відволікання населення від політичних справ. Але вийшло інакше, адже земства практично стали основою громадського життя в Україні протягом півстоліття (аж до «Маніфесту» Миколи II 1905 р.). Земства як автономні органи місцевого самоврядування являли собою протиставлення бюрократичній, централізованій державі [20, с. 120].

Активна поява неурядових організацій в Україні спостерігається в кінці XIX ст. – на початку XX ст. Поряд з появою політичних партій виникають різного роду об'єднання української інтелігенції, студентства та учнівської молоді, набирає обертів «гуртківський рух».

Громадські об'єднання виникали як певна форма самоорганізації українців з метою узагальнення та усвідомлення своєї єдності, у тому числі через призму саме національної свідомості. Підґрунтям для цієї єдності виступали спільні ціннісні основи українського суспільства, базовані на демократичних принципах.

У Радянському Союзі існувало два види неурядових організацій. Перші були офіційно визнаними громадськими об'єднаннями, що, переважно, займались соціально-побутовими та культурними питаннями. Неурядовими вони були лише формально, а фактично – повністю перебували під контролем держави. До другого виду належали дисидентські організації – підпільні незареєстровані об'єднання, що протистояли режиму [16, с. 242].

Період незалежності, який наступив після розпаду Радянського Союзу та повалення тоталітаризму, характеризується запровадженням демократичних процесів в усіх пост-тоталітарних країнах, в тому числі і розвитку нових форм громадської активності. Але в той час, коли західне громадянське суспільство базується на історичних підвалинах та містить в собі глибоку традицію, українське громадянське суспільство формувалось прискореними темпами, часто використовуючи вже готові моделі, які далеко не завжди спрацьовують. В. Степаненко вбачає причини цього у «неподоланій психологічно-історичній

пост-комуністичній традиції масового скепсису та недовіри» щодо будь-яких організацій та об'єднань, зазвичай створених «згори», та відсутність традицій благочинства з боку бізнесу та приватних осіб [26, с. 171].

Ще один фактор низької активності громадських об'єднань в Україні пов'язаний із стереотипами, залишеними у спадок від тоталітаризму: громадяни не вірять у свої сили та можливість захисту своїх прав перед державою [26, с. 181]. Парадокс полягає у тому, що хоча держава сама по собі також викликає недовіру, функцію задоволення власних потреб громадяни все одно покладають виключно на неї. В тоталітарній державі всіляко придушувався індивідуалізм. В новій державі – нові правила життя та нові принципи суспільного устрою. Тільки маючи активну життєву позицію, направлену на задоволення власних потреб, та діючи злагоджено суспільство може досягти якісних позитивних змін у життєустрої.

Події, що розпочались в Україні наприкінці 2013 року, сприяли формуванню кардинально нового типу громадських утворень – майданів. Майдан – це складна структура, що об'єднує різні громадські та політичні організації, ініціативні групи та групи за інтересами. Від самого початку подій українського «Євромайдану», активність цих об'єднань постійно зростала, виникали нові ініціативи, що поступово структурувались та набували інституційності. Потенційно «майданівські» структури мають перспективу перерости у повноцінне українське громадянське суспільство. Принаймні, цей процес вже розпочався та йде повним ходом. Важливо аби після досягнення певних цілей «Євромайдану», суспільство й далі розуміло, що тільки активність громадянського суспільства та окремих його структур є запорукою неперервності демократичних процесів, що відбуваються у державі.

Розвиток сучасної демократичної держави неможливо уявити без наявності в ній розвиненого громадянського суспільства, яке виражає та представляє її найгостріші соціальні потреби. Ці потреби базуються на тих речах, які є важливими для людей у даному суспільстві, та залежать від стану

розвитку суспільства, а також притаманним йому соціальним ціннісним орієнтирам.

В загальному сенсі, поняття цінностей визначається як «критерії, які люди використовують для того, щоб визначати та виправдовувати дії, а також щоб оцінювати людей (включаючи, самих себе) та події» [41, р. 239]. Американський дослідник Шалом Шварц виділяє десять типів цінностей, що визнаються всіма людьми у всіх культурах: «сила» (“power”), «досягнення» (“achievement”), «життєлюбство» (“hedonism”), «заохочення» (“stimulation”), «саморегуляція» (“self-direction”), «універсальність» (“universalism”), «добррозичливість» (“benevolence”), «традиція» (“tradition”), «впорядкованість» (“conformity”) та «безпека» (“security”). Ці «типи цінностей» обмежуються за двома основними напрямками: «відкритість до змін – консервативність» та «самовдосконалення – самоперевершення» [42, р. 240]. На вищому рівні, на рівні країн, ці десять цінностей можуть бути обмежені сімома типами культурних цінностей. Гаррі Тріандіс, інший дослідник та піонер у вивченні людських базових цінностей, вказує на протистояння індивідуалізму та колективізму. «Чи є культури більш індивідуалістичними, чи колективістськими залежить від двох специфічних культурних синдромів» [21, с. 52], а також «культурної згуртованості чи відчуження, та культурної складності чи простоти. Чим більш згуртованою та простою є культура, тим більше вона колективістська» [24, с. 10].

На початку нового століття Європа спостерігається зануреною у повсюдні дебати безпрецедентної інтенсивності стосовно її основоположних цінностей та необхідності для держав-членів та країн, що в майбутньому приєднаються до ЄС, впроваджувати ці цінності як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях. Можна навести, принаймні, чотири фактори, які вплинули на те, що це питання вийшло на передній план:

- розробка Хартії основних прав у 2000 році;
- так звана, Австрійська криза (2000 р.);

- загальні потрясіння в міжнародній політиці після 11 вересня 2001 року;
- розробка Європейською хартією нового конституційного договору ЄС.

Правда полягає в тому, що говорячи про європейську ідентичність або її правовий вимір – європейське громадянство, не можна використовувати такі концепти як раса, мова або релігія, а, натомість, необхідно звертатися до більш прихованих реалій, такі як керівні принципи, погляди або переконання. Було підкреслено, що держави-члени ЄС не зможуть знайти спільну мову на функціональному рівні до тих пір, поки вони не визначаться у своїх уявленнях про Європу.

Ще у 1950 році Жан Моне казав, що «побудова європейського проекту полягає не тільки у формуванні коаліції держав, але у об'єднанні людей». Вже п'ятьма роками пізніше все більше й більше високопосадовців ЄС підкреслювали у своїх промовах те, що Європейський Союз має розглядатися як спільнота, побудована на спільних цінностях. В цілому, цінності можна назвати **«найблагороднішим нематеріальним значенням приналежності до європейської спільноти»**.

Однак, не зважаючи на вищесказане, визначення європейських цінностей залишається туманним, адже воно використовується у різних значеннях та у різних контекстах. Тоггенбург стверджує, що дискусії, що точаться навколо цього питання, зазвичай, засновані на трьох різних баченнях, що саме являють собою європейські цінності.

По-перше, європейськими цінностями часто називають політичні цінності, які лежать в основі європейських співтовариств (основоположні цінності).

По-друге, цей термін часто постає під час дискусій про «європейську ідентичність», що в цьому контексті звертаються до європейських цінностей, як до різних ідеологічних позицій (європейські ідеї). Ці європейські ідеї виступають у якості «нарису» («скетчу») прихованого ідеологічного порядку

денного або загальної культурної основи для Європи та її інтеграційного процесу.

По-третє, термін «європейські цінності» є загальним «ярликом» для концепцій, на яких базується правовий *acquis communautaire*, таких як повага до прав людини та основних свобод, свобода, демократія або верховенство права. Ці спільні принципи були закріплені Маастрихтським договором (а саме, в статті 6). Пізніше цей перелік цінностей в договорі став найбільш виразним посиланням до європейських цінностей. Тим не менш, у своєму внутрішньому значенні договір не говорить про цінності, але про принципи; поняття цінностей поки залишається «зарезервованим» за зовнішніми відносинами ЄС. Далі ми будемо говорити про європейські цінності, у значенні цієї третьої категорії. Всі ці цінності будемо розуміти як ідеальні типи, не ставлячи перед собою завдання робити емпіричні порівняння (кількісні та якісні) між різними рівнями їх дотримання у різних країнах Європи.

Європейські цінності – це поняття, що формує обличчя сучасної європейської цивілізації, до усвідомлення яких європейські суспільства пройшли довгий історичний шлях. Кожна з цих цінностей є певним ідеалом та найбільшим прагненням демократичного суспільства. Європейське громадянське суспільство, як виразник соціально-політичних інтересів всього суспільства, прагне до ствердження європейських цінностей.

Отже, можна говорити про те, що європейському демократичному суспільству, якому також притаманна така характеристика, як індивідуалізм, притаманний складний набір соціально-політичних цінностей. В такому разі, якщо ми говоримо про європейське суспільство, то найбільш виразно ці цінності прописані в Лісабонському договорі, який на даний момент є базовим документом Європейського Союзу. Іншими словами, ці цінності визначаються як «європейські цінності» та включають наступне: повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини, що також включає повагу до прав людей, що належать до меншин [20, с. 11].

Європейські цінності – це поняття, що формують обличчя сучасної європейської цивілізації, до усвідомлення яких європейські суспільства пройшли довгий історичний шлях. Кожна з цих цінностей є певним ідеалом та найбільшим прагненням демократичного суспільства. Європейське громадянське суспільство, як виразник соціально-політичних інтересів всього суспільства, прагне до ствердження європейських цінностей.

Українське громадянське суспільство – це молоде явище, яке фактично почало формуватись за часів перебудови та перших років незалежності. За трохи більше, ніж два десятиліття, воно досягло певного рівня розвитку та набуло певних, притаманних йому, характеристик. Вплив європейського досвіду на розвиток вітчизняного громадянського суспільства не можна заперечувати.

Українське громадянське суспільство як суспільний феномен почало зароджуватись ще за козацької доби. На формування громадянських цінностей в Україні впливали комплексні історичні процеси та національні традиції громадянства.

Разом із незалежністю в Україні почали відновлюватись або заново народжуватись громадські рухи. Із проголошенням демократії розпочався процес імплементації демократичних елементів, в тому числі формування громадянського суспільства. Події помаранчевої революції 2004 року спричинили кардинальне зрушення у свідомості українців, коли народ зрозумів, що колективні громадські дії можуть мати реальний вплив на рівні держави. Разом з тим суттєві зміни (акценти, нові прояви) проявились і у 2013 та 2015 році.

Українське громадянське суспільство розвивається у суспільстві (в умовах соціальної системи, у суспільному просторі), яке характеризується накладанням двох систем цінностей, які є суперечливими, та навіть протилежними одна одній. З одного боку – це спадок радянської ідеології, яка більше сімдесяти років була панівною на теренах українських земель. З іншого боку – цінності свободи, індивідуалізму та демократії, притаманні менталітету

українців ще за часів козацтва. Крім того, із проголошенням незалежності прийшла й орієнтація на Європу та бажання перейняти моделі її розвитку, в тому числі й моделі громадянського суспільства.

Певна ментальна ціннісна роздвоєність українського народу була спричинена тоталітарним минулим, коли протягом сімдесяти років культивувались цінності, багато в чому протилежні так званим європейським. Але більше двадцяти років незалежності, європейський вплив та громадянські традиції, що притаманні українській ментальності, сприяють тому, що українське громадянське суспільство поступово оформлюється як суспільно-філософське явище. О. Ременець стверджує, що архетипи української культури, що є «основою цінностей нашого народу» та водночас «основними елементами суспільства» виступають фундаментом для побудови громадянського суспільства в Україні [23, с. 9].

«Сьогодні здійснювати розвиток будь-якого суспільства можна лише на ґрунті соціально-політичних реалій громадянського суспільства. Понад те, розвиток особистості став також реально можливий лише за умов громадянського суспільства, оскільки саме в такому суспільстві людина, особистість є не за гаслом, а на ділі вищою цінністю. Водночас становлення та розвиток громадянського суспільства стає можливим лише за умов, коли особистості в суспільстві створюють відповідні різноманітні сприятливі умови у всіх сферах життєдіяльності для всебічної активності та розвитку» [23, с. 8].

На думку О. Ременець «За сучасних умов українського суспільства існує нагальна необхідність розробки науково обґрунтованих механізмів становлення громадянського суспільства та з'ясування місця цінностей у становленні громадянського суспільства, які би повною мірою відповідали інтересам кожної конкретної людини. Нині є підстави стверджувати, що розбудову громадянського суспільства та розвиток людини слід віднести до глобальних проблем людства» [23, с. 9].

Спираючись на дослідження А. Бичко, І. Бичко, С. Кримського, Н. Хамітова, О. Ременець виділяє архетипи українського буття, які лягли в

основу цінностей народу України: «1) індивідуалізм; 2) світоглядна толерантність, що виражає здатність українського народу приймати у свою культуру ментальні настанови інших народів та їх культур; 3) кордоцентризм, що означає перевагу чуттєвого та екзистенційного над раціональним і більш стриманим; 4) антропоцентризм, який підсилювався з ідейного боку архетипом софійності світу; 5) глибинний оптимізм» [23, с. 11].

Розглянемо цінності громадянського суспільства в контексті співставлення їх з європейськими цінностями, закріпленими у Лісабонському договорі. Нагадаємо, що у ньому виділяються наступні цінності, які є притаманними європейському суспільству: повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини, що також включає повагу до прав людей, що належать до меншин.

Кожна з цих цінностей офіційно визнаються на державному рівні в Україні і лежать в основі Конституції. Але чи ці цінності реально приймаються суспільством? Очевидно, що так, але в тій чи іншій мірі. Вище зазначалось, що кожна з цих цінностей є притаманною українському суспільству. Але постає питання, чи готові українці відстоювати своє право на європейські цінності? Чи розуміють громадяни нашої країни, що задоволення лише первинних фізіологічних та матеріальних потреб не визначає щасливе буття людини? Більше того, без наявності демократичного громадянського суспільства задоволення матеріальних потреб усіх її членів видається просто неможливим, адже за нерівності у правах, виникає драматична нерівність можливостей.

Повага до людської гідності

Повага до людської гідності є основою європейської ціннісної системи. Людина сама є основною цінністю, на відміну від колективізму, притаманному східним цивілізаціям.

«Доведено, що на вершині піраміди цінностей громадянського суспільства, якими повинна керуватися людина в процесі життєдіяльності, знаходиться людина. Звідси основними соціально-антропологічними цінностями становлення громадянського суспільства є свобода, справедливість,

рівність, гідність, концентрацією яких є основна цінність «права людини». Згадані цінності уможливають таку цінність як «солідарність», і забезпечують соціальну інтеграцію в суспільстві. Особливими цінностями, характерними для української ментальності, які виділяються на основі праць сучасних вітчизняних авторів, є індивідуалізм, антропоцентризм, світоглядна толерантність, кордоцентризм, глибинний оптимізм, відповідальність. Громадянське суспільство повноцінно функціонуватиме лише за умов реалізації всіх складових, що і виступають, на нашу думку, базовими його цінностями, але які й можливі лише за наявності індивіда» [23, с. 10].

Свобода

«Свобода для людини є цінність із цінностей, котра визначається можливістю будь-якої іншої, яка тільки може бути. Свобода як сутність і є глибинний сенс людського буття, без якого він втрачає в кінцевому результаті свою суб'єктивність. Солідарність є основою свободи, реалізацією як народного волевиявлення, так і особистісної свободи. Досліджено, що здійснення громадянського суспільства – це здійснення солідарності і взаємодоповнюваності спільноти у такий спосіб, щоб свобода членів цієї спільноти складалася в руслі спрямування життєвого світу до спільного блага» [23, с. 12].

Російський філософ Микола Бердяєв писав: «Визначення свободи як вибору є ще й формальне визначення свободи. Це лише один з моментів свободи. Дійсна свобода виявляється не тоді коли людина повинна вибирати, а тоді, коли вона зробила вибір. Звідси ми приходимо до нового визначення свободи, свободи реальної. Свобода - є внутрішньою, творчою енергією людини. Через неї людина може творити зовсім нові форми життя, нове життя суспільства і світу..... Однаково невірно розглядати свободу лише як засіб для здійснення колективного соціального устрою і розглядати свободу як виключно залежну від соціального устрою... Свобода є не право, а обов'язок» [2, с. 325].

Тому в структуру свободи особи входить вибір як момент і елемент, поряд з «внутрішньою свободою» і волею, що включають в себе два основних

компоненти: чуттєвий і раціональний. Проте сама ситуація вибору - це не воля, а лише передумова вільної дії.

Демократія

Демократія – це процес, який потребує безупинної участі громадян. Характеризуючи демократію як цінність для українського суспільства, можна говорити про те, що вона є офіційно проголошеною....

Повага до прав людини

«Особливе місце у класифікації прав та свобод людини посідають основні (фундаментальні) права та свободи. *Основні права* – це конституційні права. Вони не купуються, не заробляються і не отримуються у спадок – їх називають невід’ємними, тому що вони притаманні кожній людині незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового становища або будь-яких інших природних обставин. Основні (фундаментальні) права людини включають: право на життя, на повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність, свободу думки та віросповідання, свободу пересування та ін. Вони невіддільні від соціальної діяльності людей, від їх суспільних відносин, способів буття індивідів. Такі права людини органічно вплетені в суспільні відносини та є нормативною формою взаємодії людей, упорядкування їх зв’язків, координації вчинків і діяльності, запобігання суперечностей, конфліктів. По суті вони нормативно формулюють ті умови і способи життєдіяльності людей, які об’єктивно необхідні для забезпечення нормального функціонування індивіда, суспільства, держави. Таким чином, ці права є необхідними умовами влаштування життя людини в цивілізованому суспільстві та мають бути не лише визнані, а й захищені державою» [5].

«Кожне з них виражає певну сторону, вияв, образ існування людини. Таким чином, критерієм цінності права є особа, яка саморозвивається. Інакше кажучи, право має цінність, якщо воно сприяє народженню нових можливостей для розвитку людини і суспільства» [5].

Рівність

Верховенство права

В європейській традиції право поступово від привілею вищих верств населення стало надбанням кожного громадянина, кожен із яких є рівним перед законом. «Аби з повагою ставитися до закону, слід було не тільки засвоїти кантівський категоричний імператив, а й набути досвід подолання принципів так званого “феодалного права”, що вибудовувало закон як привілей певної частини суспільства, а не реалізацію автономної волі громадянина, який не є несвідомим підлітком, не готовим до суспільного самовизначення і тому приреченим на покору зовнішньому припису» [27, с. 155].

Згідно з результатами дослідження «Життєві цінності, пріоритети та проблеми українців», проведеним Компанією GfK Ukraine на замовлення Українського Фонду Демократії «Спочатку люди» в серпні 2011 року, «лише приблизно п'ята частина респондентів знає, що таке демократія, тому оцінку її рівня можна вважати такою, що знаходиться поза межами компетентності більшості респондентів. В будь-якому разі цей показник був визначений респондентами у серпні 2011 року на рівні 4,58 за 10-бальною шкалою. За опосередкованими показниками можна зробити висновок, що найбільш високо респонденти оцінюють політичні свободи в Україні, найнижче – стан політичної еліти і верховенства права. 39% респондентів виявили готовність взяти участь у досягненні хоча б однієї цілі місцевих громад, 9% готові виступити в ролі організатора або активіста» [28].

«Основою функціонування громадянського суспільства є так званий «третій сектор» – конвенційний термін для неурядових неприбуткових суспільно-громадських асоціацій та об'єднань громадян, або громадські неприбуткові організації. Загальною вадою створених в такий спосіб структур залишається відсутність масової підтримки і внаслідок цього нездатність повноцінно реалізовувати завдання виявлення, узгодження та цивілізованого обстоювання суспільних інтересів» [23, с. 13].

В дисертації Бойко Ю.А. «проаналізовано трансформацію історичних форм ціннісних орієнтирів в Україні в контексті становлення громадянської

свідомості. В динаміці духовних виявів української ментальності виявлено дві суперечливі тенденції: формування феномену ціннісного консерватизму, що намагається відтворити національну велич, та модернізаційні прагнення, що бажають прискорити входження України в західноєвропейський контекст розвитку. Обґрунтовано, що контрарність зазначених позицій не заважає їм виходити з єдиної системи цінностей, які вони вважають традиційними: свободи, індивідуалізму, толерантності» [3].

«перспективи розвитку цінностей громадянського суспільства, які полягають у наступному: сучасне суспільство не буде ставати гармонійнішим, якщо мета його буде направлена на задоволення найсуттєвіших матеріальних потреб кожного громадянина і в інтересах держави буде присутньою також турбота про задоволення потреби в розвитку духовної культури народу, в якій міститься його сила та воління до життя.»

Європейські цінності визнаються офіційними законами української держави. Українське громадянське суспільство також визнає та сповідує ці цінності, адже вони є універсальними принципами для будь-якого громадянського суспільства. Проблема полягає лише в тому, що за сучасних умов українське суспільство не готове прийняти їх в повній мірі, адже більш примітивні базові матеріальні потреби не є задоволеними. Суспільство має зрозуміти, що дотримання демократичних принципів управління, рівності, верховенства права тощо – це запорука його добробуту у всіх сферах.

На фоні громадянських протистоянь в Україні тема європейських цінностей виходить за межі суто інтелектуально-наукового дискурсу у ширшу суспільну площину, набуваючи, таким чином, особливої актуальності. Європейські цінності перестають бути суто узагальненим поняттям, тісно пов'язаним з процесами європейської інтеграції, та структуруються у свідомості українського суспільства утворюючи, відповідно, певну ієрархічну систему. На перший план виходить така цінність як повага до людської гідності (найбільш загальна); далі – свобода як уособлення індивідуальної та колективної свободи громадян; потім демократія як найвищий принцип

організації суспільних відносин в державі; повага до прав людини та верховенство права як узагальнена площина, в якій мають відбуватися відносини громадяни-держава; рівність – цінність, яка забезпечує відмову від будь-якої дискримінації та толерантне ставлення до меншин.

Майдан постає як нове соціально-філософське явище, що уособлює собою специфічну форму громадянського утворення. Раніше це поняття не було достатньо описано у відповідній науковій літературі. Але так як майдан стає явищем, яке вже більше не носить виключно разовий характер, а повторюється в українській історії, вважаємо за потрібне детальніше зупинитись на його описі для визначення його місця у структурі громадянського суспільства.

Майдан виникає як ситуаційна форма мирного протесту проти дій влади, але в процесі свого розвитку може набувати специфічних характеристик, властивих структурам громадянського суспільства, а іноді навіть і державі.

Майдан виступає проявом громадянського суспільства в Україні та є сам по собі кризовим явищем.

Актуалізація європейських цінностей у суспільстві спричинило появу майдану у 2013 році. Ствердження європейських цінностей в українській державі викристалізувалось як найвища мета майдану. Але в процесі розвитку такого явища як майдан виникає протиріччя, коли сам майдан фактично не визнає ті цінності, які він декларує (зокрема, нетолерантність до тих, хто не визнає ідеї майдану). Це є прямим наслідком радикалізації настроїв всередині майдану, спричиненої посиленням суспільних протистоянь.

Європейський Союз виступає для українців гарантом європейських цінностей. А майдан фактично уособлює собою новий формат усвідомлення європейського вибору українським суспільством.

Проте, хоча курс на європейську інтеграцію офіційно проголошується Україною, фактично європейські цінності самою державою не визнаються. Це відбувається через те, що сама державна система в Україні не має під собою іншої ціннісної основи, окрім споживацької. Саме таку споживацьку ідеологію держава намагається насадити й народові. Але, як показує приклад майдану – ці

спроби не є вдалими, адже в Україні вже сформувався значний прошарок соціально-активних громадян, здатних до критичної оцінки тієї реальності, яка їх оточує.

Як свідчать результати дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» в грудня 2013 року, найбільш активними учасниками майдану є спеціалісти з вищою або середньою спеціальною освітою (39,5%), студенти (13,2%), пенсіонери (9,4%) та підприємці (9,3%). Більшість протестувальників мають вищу освіту (62,7%), віком від 30 до 54 років (49%) та майже порівну складаються із киян та тих, що приїхали взяти участь у майдані з інших регіонів України [18].

Ще одним цікавим фактом, що випливає із зазначеного дослідження, є те, що переважна більшість учасників майдану (майже 92%) не належать до громадських або політичних об'єднань і беруть участь за власної ініціативи та за власний рахунок. Отже, ми бачимо, що роль традиційних громадських утворень, що існували до майдану, не були вирішальним у його становленні. Навпаки, майдан сам формує нові громадянські утворення, які все більше набирають рис не стільки структур громадянського суспільства, скільки державних інституцій (прототипи армії, міліції, медичної служби тощо), демонструючи таким чином найвищий рівень самоорганізації.

Отже, необхідно зазначити, що в Україні відбувається активізація громадянського суспільства на фоні посилення актуальності питань, пов'язаних із просуванням європейських цінностей. Громадянська активність набуває нового формату – майдану, що у своєму протиставленні державі все більше сам набуває рис альтернативних державних органів. Небезпека подальшого розвитку майдану може лежати у площині його поступової радикалізації, коли вже стає важко дотримуватись принципів, пов'язаних із визнанням європейських цінностей. За таких умов цінності, що об'єднали майдан, можуть стати просто декларацією, що наразі й відбувається в українській державі, коли ми говоримо про державну систему [14].

Сьогодні, коли Україна офіційно проголошує свій пріоритет у подальшій тісній співпраці із європейською спільнотою, особливої актуальності набуває визначення основних складових європейської інтеграції та тих основ, на яких ґрунтується Європейський Союз. Вочевидь, європейські країни об'єднались не тільки із суто «прагматичних» економічних чи політичних причин. Підвалини європейської інтеграції лежать у більш глибокій культурній, історичній та ідеологічній спільності, що базується на ціннісному підґрунті. Це підґрунтя визначає не лише спільні принципи економічного, політичного та соціального буття, але й особисте ставлення жителів ЄС до права називати себе громадянами Європи.

«Об'єднані у різноманітті», країни Європи є досить розмаїтими культурно та історично, а, отже, важко говорити про єдині загальні європейські громадянські традиції. З іншого боку, спільні європейські цінності, носієм яких, у першу чергу, виступає Європейський Союз як такий, мають об'єднувати і громадянське суспільство Європи.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Аквінський Тома, св. Компендіум теології. – Київ: Інститут св. Томи Аквінського, 2011. – 424 с.
2. Бердяев Н.А. Царство духа и царство кесаря / Н.А. Бердяев. – М., 1995. – 395 с.
3. Бойко Ю.А. Соціально-філософський аналіз становлення громади та громадянського суспільства як чинників духовного розвитку соціуму (на прикладі України): дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Ю.А. Бойко / Кабінет Міністрів України. – К., 2006. – 190 с.
4. Бровко Н.І. Захист права людини на особисту свободу в контексті протидії торгівлі людьми: філософсько-правові засади : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.12 / Н.І. Бровко; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 16 с.
5. Бровко Н.І. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: український контекст [Текст] / Н.І. Бровко // Вісник Київського інституту бізнесу та технологій.– 2013. – № 1. – С. 3-5.
6. Громадянське суспільство в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС / Солоненко І., Хорольський Р., Шаповалова Н., Лациба М. // Доповідь, здійснена в рамках роботи Громадської ради при Українській частині комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». – Вересень 2008. – 21 с. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://eu.prostir.ua/files/1230119510977/civil%20society%20in%20EU-Ukraine%20association%20agreement.pdf>
7. Дербенёва Т.П. Гражданское общество: анализ концептуальных подходов / Т.П. Дербенёва // Культура народов Причерноморья. – 2007. – №102. – С. 64-69.
8. Зерній Ю.О. Історична пам'ять як фактор національної безпеки України / Ю.О. Зерній // Нова парадигма: [журнал наук. праць]. – Вип. 84. – К.: Вид-во НПУ ім. Драгоманова. – 2009. – С.37-57.

9. Іванов В.Ф. Соціологія масової комунікації: навч. посібник / В.Ф. Іванов. – К., 2000. – 607 с.
10. Карась А.Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія / А.Ф. Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
11. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за галузями економіки та організаційно-правовими формами господарювання станом на 1 січня 2009 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/edrpoj/edrpoj_u/opfg/ks_za_opf0109.htm
12. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання станом на 1 червня 2013 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>
13. Костючков С.К. Толерантність як соціальна детермінанта розвитку громадського суспільства / С.К. Костючков // Грані. – 2012. – № 12. – С. 80-82.
14. Ляшев О. Український фасад у Європі. Аспекти мислення та світосприйняття / О. Ляшев // Дзеркало тижня. – 2006. – 2 грудня; http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/ukrayinskiy_fasad_u_evropi_aspekti_mislennya_ta_svi_tospriunyattya.html
15. Маліновська О.С. Громадянськість в добу античності та середньовіччя / О.С. Маліновська // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – 2012. – №28. – С. 108-112.
16. Мороз Н.О. Формування інституту неурядових організацій в контексті становлення громадянського суспільства України / Н.О. Мороз // Гуманітарний журнал. – 2011. – № 3-4. – с.241-246.
17. Небава І.М. Соціально-економічні основи становлення та розвитку благодійництва в контексті американського досвіду [Електронний ресурс] / І.М. Небава // Електронне наукове фахове видання «Проблеми системного підходу в економіці», 2008 року. – №4, – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/PSPE/2008-4/Nebava_I_408.htm

18. Обличчя Євромайдану (соціальний портрет учасників протестів) [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://infolight.org.ua/content/oblichchya-ievromaydanu-socialniy-portret-uchasnikiv-protestiv>
19. Омецінська М.В. Сучасний стан благодійності та меценатства в Україні: проблеми та перспективи розвитку / М.В. Омецінська // Вісник ДАКККіМ, 2010. – С.164-168.
20. Пасько І.Т., Пасько Я.І. Громадянське суспільство і національна ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси) / І.Т. Пасько, Я.І. Пасько. – Донецьк: ЦГО НАН України, УКЦентр, 1999. – 184 с.
21. Патнем Р.Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії [Текст] / Р.Д. Патнем, Р. Леонарді, Р.Й. Нанетті; пер. з англ. В. Ющенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.
22. Петінова О.Б. Аксиологічна проблематика XV-XVIII століття та ціннісні реалії сьогодення / О.Б. Петінова // Культура народів Причорномор'я. – 2008. – №143. – с.132-136.
23. Ременець О.В. Базові цінності становлення громадянського суспільства в Україні: автореф. ... дис. канд. філософ. наук: 09.00.03 / О.В. Ременець; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2011. – 16 с.
24. Симоненко Р.Г. Кирило-Мефодіївське товариство / Р.Г. Симоненко // Енциклопедія історії України / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.. – Київ: Наукова думка, 2007. – Т. 4: Ка-Ком. – 528 с.
25. Скуратович І.М. Система привілеїв у Польсько-Литовській державі: формування права-привілею / І.М. Скуратович // Форум права. – 2007. – №3. – С. 245-250.
26. Степаненко В.П. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, цінності, практики) / В.П. Степаненко // Українське суспільство: десять років незалежності / За ред. В. Ворони. – Київ: Інститут соціології, 2001. – С. 169-183.

27. Суходуб Т. Культура свободи як опосередкований суб'єкт політичних відносин: європейські цінності та український вибір / Т. Суходуб // Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід. – К.: Етна-1. – 2006. – 268 с. – С. 117-123.
28. Український Фонд Демократії. Спочатку Люди. Життєві цінності, пріоритети та проблеми українців. . [Електронний ресурс] – Режим доступу: LIFE_VALUES_PRIORITIES_AND_PROBLEMS_OF_UKRAINIANS_UK.pdf
29. Блаженный Августин. Творения. – Том 3-4. – СПб.: Алетея, 1998,. – 532с.
30. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
31. Жаботинская С.А. Язык как оружие в войне мировоззрений МАЙДАН-АНТИМАЙДАН: словарь-тезаурус лексических инноваций. Украина, декабрь 2013 — декабрь 2014. [Интернет-издание] / С.А. Жаботинская. – Киев:Украинская ассоциация когнитивной лингвистики и поэтики (УАКЛИП). – 90 с. – Режим доступу : http://uaclip.at.ua/zhabotinskaja-jazyk_kak_oruzhie.pdf
32. Коэн Д.Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория / Д.Л. Коэн, Э. Арато. – М.: Весь мир, 2003. – 784 с.
33. Локк Дж. Сочинения в трёх томах / Дж. Локк. – Том 3. – М.: Мысль, 1988. – 670 с.
34. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М.: Планета, 1990. – 80 с.
35. Andrew Crook. European civil society or civil civil society in Europe? The Sketch of a Working Paper for Civicus in Europe. – Budapest. – 2007. – 215 p.
36. Anheier, Helmut K. Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy. – Earthscan: Publications Ltd., 2004. – 224 p.
37. Civil society and governance in Europe: From national to international linkages / [ed. by W.A. Maloney, J.W. Van Deth]. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2008. – 288 p.

38. Civil society aspects in the discussion on the EU Constitutional Treaty / [Project Coordinator T. Hořejšová] // Europeum – Institute for European policy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.europeum.org/doc/publications/Civil_Society_Aspects.pdf
39. Dekker P. Voluntary associations, volunteering and the ideals of civil society // Boletín de Cies. – 2008. – P. 27-39.
40. Desse F. The role and structure of civil society organizations in national and global governance evolution and outlook between now and 2030 / F. Desse // AUGUR: Challenges for Europe in the world in 2030: Project № SSH-CT-2009-244565 / Collaborative Project WP6: Fifth draft. – June 2012. – 71 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.augurproject.eu/IMG/pdf/cso_note_provisional_draft5_june_2012.pdf
41. Edwards, M. Civil Society. – Cambridge: Polity, 2004. – 192 p.
42. Ehrenberg, J. Civil society. The critical history of an idea. – New York/London: New York University Press, 1999. – 285 p.
43. Finke B. Civil society participation in EU governance / B. Finke // Living Reviews in European Governance. – 2007. – Vol. 2, № 2. – 31 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://edoc.vifapol.de/opus/volltexte/2011/2479/pdf/lreg_2007_2Color.pdf
44. Haran O. Ukraine's Long Road to European Integration / O. Haran, M. Zolkina // Ponars Eurasia Policy Memo. – 2014. – №311. – P. 1–5.
45. International Encyclopedia of Civil society: Anheier, Helmut K.; Toepler, Stefan (Eds.). – Springer Science+Business Media, LLC 2010 (USA). – 1686 p.
46. Muir, E. The sources of civil society in Italy // Journal of Interdisciplinary History. – 1999. – 29(3). – P. 379–406.
47. Phillips S. Civil Society and Disability Rights in Post-Soviet Ukraine: NGOs and Prospects for Change / Sarah Phillips // Indiana Journal of Global Legal Studies. – 2009. – №16. – P. 275–291.

48. Ritvo R. NGOs in Ukraine: Growing amid growing concern / Roger Ritvo // *International NGO Journal*. – 2014. – №9. – P. 26–28.
49. Schwartz, S. Universals in the content and structure of values. Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (pp. 1-66). – New York: Academic, 1992. – P. 239-243.
50. Schwarz, S. Studying human values. In A. M. Bouvy, F. van de Vijver, M. Boski, & P. Schmitz (Eds.), *Journeys into Cross-Cultural Psychology*. – Amsterdam: Swets & Zeitlinger, 1994. – Pp. 239-254.
51. Shevel O. The Politics of Memory in a Divided Society: A Comparison of Post-Franco Spain and Post-Soviet Ukraine / Oxana Shevel // *Slavic Review*. – 2011. – Vol.70. – No.1. – P. 137–164.
52. Stanley Wasserman. *Social Network Analysis: Methods and Applications*. – Cambridge University Press, 1994 – 825 p.
53. The role of civil society in EU integration processes: Real engagement through effective involvement // A collection of Conference speeches, Yerevan, 22-23 November 2012 / Visegrad Fund. – Yerevan: International Center for Human Development, 2012. – 80 p.
54. Treaty of Lisbon. Official Journal of the European Union, 7/12/2007. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://europa.eu/lisbon_treaty/index_en.htm
55. Triandis, H. *Individualism and collectivism*. – Boulder, CO: Westview Press, 1995. – 64 p.
56. Vinken, H., Soeters, J., & Ester, P. Cultures and dimensions. Classic perspectives and new opportunities in 'Dimensionalists' cross-cultural studies. In H. Vinken, J. Soeters, & P. Ester (Eds.), *Comparing cultures. Dimensions of culture in a comparative perspective*. – Leiden/Boston: Brill, 2004. – P. 5-27.
57. Wilson A. Ukraine's Orange Revolution, NGOs and the Role of the West / Andrew Wilson // *Cambridge Review of International Affairs*. – 2006. – No.1. – P. 21-32.